

УДК 378.22:330:378.4(410)

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

А.В. Найдьонова

кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри англійської мови для технічних і агробіологічних спеціальностей,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ
e-mail: polilanguage@meta.ua

РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЕЛИКОБРИТАНИИ

А.В. Найденова

кандидат педагогических наук, доцент
кафедры английского языка для технических и агrobiологических специальностей,
Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины, г. Киев

RETROSPECTIVE VIEW ON ECONOMIC EDUCATION IN THE GREAT BRITAIN

A.V. Naydonova

PhD (Pedagogy), Associate Professor,
the Department of English for Technical and Agrobiological Specialities,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

В статті розглянуто становлення та розвиток британської економічної освіти, зокрема виокремлено передумови та етапи розвитку економічної освіти у Великій Британії, а саме: початковий, науково-орієнтований, практично-орієнтований, глобалізаційний, розглянуто ключове поняття “економічна освіта”, здійснено ретроспективний аналіз економічної освіти Великої Британії, встановлено основні пріоритети британської вищої економічної освіти.

Ключові слова: економічна освіта, ретроспективний аналіз, економіка, промислова революція, бізнес освіта, модернізація.

В статье рассмотрены становление и развитие британской экономической образования, в частности выделены предпосылки и этапы развития экономического образования в Великобритании, а именно: начальный, научно-ориентированный, практически-ориентированный, глобализационный, рассмотрены ключевое понятие “экономическое образование”, осуществлен ретроспективный анализ экономического образования Великобритании, установлены основные приоритеты британского высшего экономического образования.

Ключевые слова: экономическое образование; ретроспективный анализ; экономика; промышленная революция; бизнес образование; модернизация.

The article deals with the formation and development of British economic education, in particular the preconditions and stages of the development of economic education in Great Britain, namely: initial, scientifically-oriented, practically-oriented, globalization, the key concept “economic education” is considered, made a retrospective analysis of the economic education of Great Britain, sets the main priorities of British higher education.

Key words: economic education; retrospective analysis; economy; industrial revolution; business education; modernization.

Постановка проблеми. Становлення та розвиток економічної освіти Великої Британії нерозривно пов’язані зі світовою економічною освітою, витоки якої в історичному багатовіковому

контексті сягають античного періоду діяльності стародавніх грецьких і римських мислителів Аристотеля, Ксенофонта, Платона. Вони вважали економікою господарську діяльність, пов'язану з виробництвом матеріальних благ. Саме давньогрецькому філософу Ксенофонту належить першість у впровадженні терміна “економіка” у світовий науковий обіг. Тому аби вивчити досвід розвиненої країни Європи, варто розпочати з початку становлення економічної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання становлення та розвитку економічної освіти у Великій Британії вивчали вітчизняні вчені, зокрема А. Сингаївська (зв'язок вищої економічної освіти з соціальними явищами) [9], Н. Акканіна (розвиток системи сільськогосподарської освіти, загальне піднесення просвітницької роботи в континентальній Європі) [1, 2], О. Демченко (промислова революція в Англії, а потім у Європі й Америці), О. Пономаренко (становлення профорієнтаційної роботи та взаємовплив на економіку Британії) [8] та інші.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути ключове поняття “економічна освіта”, виокремити основні етапи історичного розвитку економічної освіти у Великій Британії.

Виклад основного матеріалу. Система економічної освіти Великої Британії сформувалась давно і є на сьогодні високорозвинутою. Поява перших шкіл сягає часів Римської імперії, коли почалося перетворення Лондона з невеликого поселення на центр ремесла й торгівлі. Забезпечуючи насамперед потреби церкви та правління країни, з часів середньовіччя економічна освіта розвивалася паралельно з економікою країни [10]. Засновані на початку XIII ст. університети в Оксфорді й Кембриджі, кожен з яких складається в наш час з кількох коледжів, для навчання еліти, покликаної слугувати Богові й державі, і протягом кількох століть репрезентували всю її вищу освіту, в тому числі й економічну. Аж до XIX ст. вони залишались єдиними університетами в країні. Жінок у ті часи до університетів не приймали. В XV–XVI ст. у Шотландії були відкриті університети Сент-Ендрюса (1411 р.), Глазго (1451 р.), Абердина (1494 р.) й Единбурга (1583 р.) [7;10].

Розглянемо ключове для нашого дослідження поняття “економічна освіта”. В енциклопедичних і довідкових джерелах воно тлумачиться в досить широкому діапазоні, зокрема:

Економічна освіта – це галузь науки про економіку, яка фокусується на двох основних темах: 1) поточний стан і зусилля з поліпшення курсів навчання економіки, а також матеріалів і педагогічних методів, які використовуються для навчання економіки на всіх рівнях освіти; 2) дослідження ефективності альтернативних методичних прийомів у галузі викладання економіки, рівень економічної грамотності різних груп, і фактори, які впливають на рівень економічної грамотності [13].

Економічна освіта – це підготовка фахівців для економічних служб, підприємств і спеціальних економічних організацій (фінансових, банківських, статистичних, аудиторських, маркетингових тощо), а також формування необхідного мінімуму професійних економічних знань у фахівців різних галузей економіки та широкого кола працівників підприємницьких структур [5].

Отже, під економічною освітою будемо розуміти підготовку фахівців для професійної діяльності в усіх сферах економіки.

А. М. Сингаївська тлумачить вищу економічну освіту як частину загального освітнього простору, з дотриманням історичного принципу – йдеться про зв'язок соціальних явищ, розгляд діяльності через виникнення окремого явища в історії, його основних етапів еволюції, у контексті чого вивчаються істотні ознаки явища в сьогоденні [9].

Визначальним для бурхливого розвитку саме економічної освіти стали історичні події XIX ст. – важливого періоду кардинальних змін у суспільстві більшості країн світу, етапу їх технічного, а відповідно й економічного піднесення. Зазначені перетворення зумовили відповідну реакцію і в освітній сфері. На думку О. Демченко, “промислова революція в Англії, а потім у Європі й Америці, принесла з собою нові зміни в соціально-економічному житті. Завершився територіально-

економічний поділ світу між великими державами: Великою Британією, Францією, Бельгією, Нідерландами й США, Російською, Австрійською та Османською імперіями. Процес переходу від аграрного селянського суспільства до індустріального до середини XIX ст. в більшості країн Європи та Північної Америки був уже здійсненим фактом. У зв'язку з цим найпомітнішими були зміни в системі народної освіти, зумовлені необхідністю підготовки працівника нового типу – робітника великого машинного капіталістичного виробництва. Реформа вищої університетської освіти, запроваджена спочатку в Німеччині В. Гумбольдтом, а потім і в більшості країн Європи, сприяла тому, що у стінах університетів сконцентрувалося усе найкраще не тільки в освітній, але й в науковій сфері” [4, с. 3-4].

Отже, прослідковуючи історичний розвиток Британії в XIX ст., головною подією якого стала промислова революція, зазначимо, що в цей час гостро постала проблема нестачі кваліфікованих управляючих і адміністраторів. У багатьох промислових містах з'явилися нові університети. У 1836 р. був заснований Лондонський університет, у 1851 р. – Манчестерський, у 1893 р. – Уельський, у 1900 р. – Бірмінгемський, у 1903 р. – Ліверпульський, у 1909 р. – Бристольський і в 1926 р. – університет у Ридингу, в яких згодом почали викладати економічні дисципліни [11].

Досліджуючи економічні передумови та етапи розвитку вищої економічної освіти в контексті суспільно-економічних та історичних подій, О. Демченко наголошує, що “після великої циклічної кризи 1873–1878 рр., яка мала загальносвітовий характер, прискорилося трансформація панівної в провідних країнах світу економічної системи. Зростанню передувало впровадження в промисловість досягнень другої хвилі науково-технічної революції й наукової організації праці [4, с. 3-4].

Таким чином, першу половину XX ст. можна охарактеризувати як період визначальних подій у становленні та подальшому розвитку вищої економічної освіти в Європі, зокрема аграрного спрямування: у Кембриджському університеті відкрито факультет прикладної економіки; побачило світ періодичне видання економічного напрямку “Economic Journal”; засноване Королівське економічне товариство (Англія); розвинулися кембриджська, оксфордська та інші економічні школи; почали читати лекції з економіки та історії сільського господарства; створено Науково-дослідницький інститут сільськогосподарської економіки в Оксфорді (The Agricultural Economics Research Institute, 1913 р.); у структурі університетів і коледжів подальшої освіти Великої Британії засновано служби зі сільськогосподарського консультування; набуло поширення вивчення наукових праць з економіки Дж. М. Кейнса [6], К. Маркса та ін. [3].

Наступний етап активного піднесення економічної освіти, який включав поширення економічних знань, процеси сільськогосподарського реформування та масштабної економічної регіоналізації, відбувся у другій половині XX ст. і був пов'язаний з процесами світової індустріалізації та науково-технічного прогресу. Таким чином, сформувався величезний попит на отримання населенням ґрунтовних економічних знань. Як зазначає А. М. Сингаївська, у вказаний період “світова наука розвивається у напрямі деталізації економічних питань, дослідження економічних явищ і процесів на різних вертикальних рівнях. Це дає вищій економічній освіті розширення тематики економічних питань, кількісне збільшення економічних напрямів навчання” [9, с. 188].

Слід зазначити, що особливістю вищої економічної освіти у Великій Британії стала поява бізнес-шкіл, які набули значного розвитку у другій половині XX ст. До 1965 р. до складу британських університетів не належала жодна бізнес-школа, але на початку XXI ст. їх було вже близько 120. Це пояснюється тогочасним ставленням до зазначеного типу освітніх установ, оскільки “бізнес-дисципліни та управління (management) ще не пройшли випробування, аби стати дисциплінами, які вивчатимуть в університетах” [12, с. 1]. Статистика свідчить, що до 2004 р. бізнес і менеджмент як дисципліни вивчав лише один з семи студентів в університетах Великої Британії і кожен п'ятий

магістрант чи аспірант. Плутанина та суперечності в дебатах щодо бізнес-шкіл тривали в усьому світі. Взаємна недовіра й підозрілість бізнесу та наукових кіл були особливо помітні у Великобританії, що й зумовило появу бізнес-освіти там, однак у міжнародному масштабі це відбулося досить пізно. Коли, нарешті, перші бізнес-школи були створені, то не існувало одностайності щодо їх призначення, функції та визначення їх ефективності на ринку праці. Можна стверджувати, що вони виникли в результаті боротьби зацікавлених сторін, метою яких були зовсім різні цілі. Перші бізнес-школи мали значні недоліки, які визнавали навіть самі засновники.

Зазначимо, що жодна навчальна дисципліна у вищій освіті Великої Британії не зазнала такого бурхливого розвитку, як бізнес- та менеджмент-дисципліни, які є складовими економічної освіти. Однією з причин цього зростання, передусім на ринку MBA в 1980-х рр. і 1990 р., стало цілком обгрунтоване переконання, що диплом у галузі бізнесу та адміністрування значно підвищує перспективи кар'єрного зростання випускників і, відповідно, їхні доходи. Таким чином, у деяких бізнес-школах тепер мають можливість оцінювати навчання за 12 місяців для отримання MSc диплома в 10 000 фунтів стерлінгів, і більше ніж удвічі вище – для отримання диплома MBA. Крім того, нині британські бізнес-школи мають гарну міжнародну репутацію й посідають друге місце після США в рейтингу якості з надання економічної освіти у світі.

Однак питання управління економічною освітою не сприймалось у Великій Британії як серйозна проблема до 40-х рр. XX ст., оскільки британська промисловість була неспроможною відреагувати на необхідність підвищення економічної продуктивності на початку воєнних років. У повоєнний період почали з'являтися спроби лейбористського уряду щодо поліпшення професіоналізму та ефективності британського управління бізнесом, що є основною складовою економічного розвитку країни. У 1948 р. був заснований Британський інститут управління (British Institute of Management, BIM) і спеціальний комітет, створений під головуванням Ліндалл Урвик для розвитку якісного управління освіти. Урвик рекомендував створення нового диплома, який менеджери могли б отримати на основі неповних п'яти років навчання. Уряд підтримав таку пропозицію, і зі створенням приватного Адміністративного коледжу працівників (Administrative Service College, ASC) у Хенлі в 1946 р. розвиток формальної освіти управління почав швидко розвиватися. Подальшого імпульсу цій тенденції надала низка американських ініціатив щодо поліпшення якості британської освіти управління як частина плану Маршалла в 1950 р. Однак, незважаючи на всі зусилля Урвика та такого органу, як Агентство європейської продуктивності (Environmental Protection Agency, EPA), британські фірми, як і раніше, скептично ставились до необхідності появи дипломованих спеціалістів бізнес-спрямування, тоді як британські університети також продовжували вважати управління недоречною сферою наукових досліджень. Байдужість до ініціативи Урвика щодо диплома призвела до занепаду цієї спеціальності на початку 1960-х рр. [16]. Таким чином, незважаючи на зусилля на поліпшення професійної підготовки та освіти з менеджменту й бізнесу в 1940 р., все це було втрачено в 1950 р. Однак, амбіції щодо створення "британського Гарварда" все ще існували.

Коли в середині 60-х рр. XX ст. у Лондоні й Манчестері були створені перші бізнес-школи, пов'язані з існуючими університетами, фінансування надходило також від найбільших британських компаній. Загальна сума становила 4,5 млн фунтів (на сьогодні – близько 57 млн фунтів стерлінгів). Основною метою розвитку цих шкіл було поліпшення британського управління економікою з акцентом на формуванні практичних навичок, а не провадженні наукової діяльності. Нові школи значною мірою були змодельовані за системою освіти в США з орієнтацією на студентів MBA, які навчалися з використанням методів соціологічного дослідження.

Для зазначеного періоду розвитку економічної освіти Великої Британії характерні поява перших бізнес-шкіл, розвиток економічної школи в Лондоні, формуванням мережі економічних

факультетів у вищих навчальних закладах.

Отже, можна зробити висновок, що в професійній підготовці економістів відбувалось не тільки поглиблення наявних теоретичних економічних знань і набутих практичних навичок, і їх “переорієнтація” на вузчі професійні галузеві знання відповідно до конкретної економічної спеціалізації. Тому важливою особливістю вищої економічної освіти цього періоду є її поділ на профільну (спеціалізовану), у тому числі й аграрного напрямку, та загальноосвітню економічну підготовку відповідно до потреб суспільства. На думку А. М. Сингаївської, у вказаний період “світова наука розвивається у напрямі деталізації економічних питань, дослідженні економічних явищ і процесів на різних вертикальних рівнях. Це дає вищій економічній освіті розширення тематики економічних питань, кількісне збільшення економічних напрямів навчання” [9, с. 188].

З 80-х рр. ХХ ст. починається новий переломний період в історії взаємовідносин економіки й освіти, як зауважує О. Демченко, а саме загальний рух до масової вищої освіти, яка набуває нових економічних функцій, пов’язаних з виникненням в межах системи соціального ринкового господарства таких типів економіки, як інформаційна, інноваційна, нова економіка, економіка знань [4].

Протягом 1970-1990 рр. діяли такі чинники, як науково-технічна революція, подальший розвиток світових ринкових відносин, а відповідно й зовнішньоторговельних зв’язків та інтеграційних процесів, що зумовило потребу у підготовці фахівців, які б глибоко володіли знаннями сучасної економіки, “могли б досягти високої професійної кваліфікації та успішно працювати в різних ринкових структурах – фірмах, концернах, корпораціях, установах банківської системи, органах державного управління економікою, спільних підприємствах, пов’язаних із міжнародним бізнесом” [12, с. 1]. Зацікавленість країни у появі таких фахівців передбачає проведення відповідної державної політики, залучення значних обсягів фінансування та інвестицій в освітню сферу, формування першочергових пріоритетів із метою усвідомлення її концептуальної ролі у процесі соціально-економічних і цивілізаційних зрушень. На нашу думку, у цьому контексті слушною видається теорія людського капіталу, сформульована Нобелівським лауреатом 1980 р. Т. Шульцем, згідно з якою ресурси, витрачені на освіту, становлять собою вкладення в людський капітал [14].

У травні 1995 р. була створена Біла книга, де під назвою “Рух вперед” зафіксовано оновлені рамки цілей, на яких базується розвиток освіти та професійна підготовка економістів в університетах Великої Британії.

Вивчаючи еволюцію вищої економічної освіти, звернемося до аналізу А. М. Сингаївською її історичних типів (праксеологічного, інституційного, експлікаційного, технологічного, інтеграційного), в основу яких покладено такі ключові чинники, як науковий базис, пріоритети, масштабність [9]. Дослідниця пропонує періодизацію становлення та розвитку вищої економічної освіти з дотриманням принципу хронології:

- вивчення філософами античності та середньовіччя економічних питань у структурі філософської науки;
- зародження економічної науки (XVII–XVIII ст.) внаслідок розвитку гуманітарних наук, у зв’язку з певними технічними досягненнями, появою фундаментальних на той час наукових праць провідних учених;
- початок викладання економічних дисциплін як невеликих навчальних курсів у вищих навчальних закладах Європи (XIX ст.), поява самостійних економічних факультетів, актуалізація марксистської теорії у світовій економічній практиці;
- наукове підґрунтя змісту вищої економічної освіти (кінець XIX – початок ХХ ст.), поєднання вивчення економічних питань із дослідженням тогочасних загальносуспільних проблем;

— глобалізація світової економіки, потреба в ґрунтовних економічних знаннях (XX ст. – сьогодні), гуманітаризація вищої економічної науки, технологічний розвиток і наукові засади вищої економічної освіти у світовому масштабі [9, с. 185-190].

У контексті вищезазначеного можна зробити висновок, що в сучасному суспільстві динамічних змін справжнім фахівцем вважається людина з широким діапазоном загальних і спеціальних знань, яка вміє оперативно реагувати на зміни в техніці, науці, економіці, появу новітніх технологій, володіє проблемно-аналітичним мисленням та є компетентною у сфері соціально-психологічних, інтелектуальних і культурних проблем. Тому, зважаючи на багатовікову історію й надбання економічної освіти Великої Британії, вважаємо доцільним урахування досвіду цієї країни у професійній підготовці таких фахівців у вищих навчальних закладах України.

Список використаних джерел

1. Акканіна Н. В. Основные концепции сельскохозяйственного консультирования : учеб. пособ. / Н. В. Акканіна. – Москва : ЦОК ИКС АПК, 2004. – 84 с.
2. Акканіна Н. В. Оценка потребностей сельскохозяйственных товаропроизводителей в информационно-консультационных услугах / Н. В. Акканіна // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2007. – № 8. – С. 39-41.
3. Бутинець Ю. Ф. Економічна сутність капіталу: історичний вимір / Ю. Ф. Бутинець // Житомирський державний технологічний університет. Економічні науки. – 2010. – № 1 (51). – С. 38–41.
4. Демченко О. Економічні передумови розвитку освіти в історичній ретроспективі [Електронний ресурс] / О. Демченко // Вісн. Чернігів. нац. пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів : ЧНПУ, 2011. – № 84. – С. 3-4. – Режим доступу: http://chnpu.edu.ua/lib/_envoy/_pages/archive/2011/84/Demchen.pdf.
5. Економічна освіта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Економічна_освіта#.
6. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости процента и денег / Дж. М. Кейнс. – Москва : Гелиос АРВ, 2002. – 352 с.
7. Корсак К. В. Великобритания: система освіти і підготовки наукових кадрів / К. В. Корсак // Науковий світ. – 1999. – № 4. – С. 8-11.
8. Пономаренко О. Г. Історичні аспекти становлення й організації профорієнтаційної роботи в Україні та Великій Британії / О. Пономаренко // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. пр. – Київ, 2013. – № 34. – С. 104-109.
9. Сингаївська А. М. Розвиток вищої економічної освіти: тенденції, періодизація, пріоритети / А. М. Сингаївська // Вісн. Нац. техн. ун-ту України “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка. – Київ, 2010. – Вип. 3. – С. 185–190.
10. Система вищої освіти у Великій Британії та принципи і шляхи її інтеграції до Болонського процесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://docus.me/d/144737/?page=3#text>. – Назва з екрана.
11. Система вищої освіти у Великій Британії та принципи і шляхи її інтеграції до Болонського процесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://docus.me/d/144737/?page=3#text>. – Назва з екрана.
12. Шмирова О. В. Педагогічні умови використання аудіовізуальних засобів навчання іноземної мови у професійній підготовці менеджерів-аграріїв : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.04 / Шмирова Ольга Володимирівна ; Ін-т вищої освіти АПН України. – Київ, 2004. – 22 с.
13. Becker W. E. Economic Education / Becker W.E. // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences, Elsevier Science Ltd, 2001. – P. 4078-4084.
14. Schultz T. Resources for Higher Education: an Economists View / T. Schultz // The Journal of Political Economy. – 1968. – Vol. 76. – 327 p.
15. The final report of the council for excellence in management and leadership (CEML). Response by the Chartered Management Institute. – 2002. – 8 p.
16. Tomlinson J. The Conservatives and Industrial Efficiency, 1951-1964 / J. Tomlinson, N. Tiratsoo. – London : Routledge, 1998. – 203 p.

References

1. Akkanina N. V. Osnovnye koncepcii sel'skhozajstvennogo konsul'tirovanija : ucheb. posob. / N. V. Akkanina. – Moskva : COK IKS APK, 2004. – 84 s.
2. Akkanina N. V. Ocenka potrebnostej sel'skhozajstvennyh tovaroproizvoditelej v informacionno-konsul'tacionnyh uslugah / N. V. Akkanina // Jekonomika sel'skhozajstvennyh i pererabatyvajushhih predpriyatij. – 2007. – № 8. – S. 39-41.
3. Butinec' Ju. F. Ekonomichna sutnist' kapitalu: istorichnij vimir / Ju. F. Butinec' // Zhitomirskij derzhavnij tehnologichnij universitet. Ekonomichni nauki. – 2010. – № 1 (51). – S. 38–41.

4. Demchenko O. Ekonomichni peredumovi rozvitku osviti v istorichnij retrospektivi [Elektronnij resurs] / O. Demchenko // Visn. Chernigiv. nac. ped. un-tu im. T. G. Shevchenka. Serija: Pedagogichni nauki. – Chernigiv : ChNPU, 2011. – № 84. – S. 3-4. – Rezhim dostupu: http://chnpu.edu.ua/lib/_envoy/_pages/archive/2011/84/Demchen.pdf.
5. Ekonomichna osvita [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://uk.wikipedia.org/wiki/Ekonomichna_osvita#.
6. Kejns Dzh. M. Obshhaja teorija zanjatosti procenta i deneg / Dzh. M. Kejns. – Moskva : Gelios ARV, 2002. – 352 s.
7. Korsak K. V. Velikobritanija: sistema osviti i pidgotovki naukovih kadriv / K. V. Korsak // Naukovij svit. – 1999. – № 4. – S. 8-11.
8. Ponomarenko O. G. Istorichni aspekti stanovlennja j organizacii proforientacijnoi roboti v Ukraïni ta Velikij Britanii / O. Ponomarenko // Suchasni informacijni tehnologii ta innovacijni metodiki navchannja u pidgotovci fahivciv: metodologija, teorija, dosvid, problemi: zb. nauk. pr. – Kiïv, 2013. – № 34. – S. 104-109.
9. Singaïvs'ka A. M. Rozvitok vishhoï ekonomichnoï osviti: tendencii, periodizacija, prioriteti / A. M. Singaïvs'ka // Visn. Nac. tehn. un-tu Ukraïni "KPI". Filosofija. Psihologija. Pedagogika. – Kiïv, 2010. – Vip. 3. – S. 185–190.
10. Sistema vishhoï osviti u Velikoï Britanii ta principi i shljahi її integracii do Bolons'kogo procesu [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://docus.me/d/144737/?page=3#text>. – Nazva z ekrana.
11. Sistema vishhoï osviti u Velikoï Britanii ta principi i shljahi її integracii do Bolons'kogo procesu [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://docus.me/d/144737/?page=3#text>. – Nazva z ekrana.
12. Shmirova O. V. Pedagogichni umovi vikoristannja audiovizual'nih zasobiv navchannja inozemnoï movi u profesijnij pidgotovci menedzheriv-agrariïv : avtoref. dis... kand. ped. nauk : 13.00.04 / Shmirova Ol'ga Volodimirivna ; In-t vishhoï osviti APN Ukraïni. – Kiïv, 2004. – 22 s.
13. Becker W. E. Economic Education / Becker W.E. // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences, Elsevier Science Ltd, 2001. – P. 4078-4084.
14. Schultz T. Resources for Higher Education: an Economists View / T. Schultz // The Journal of Political Economy. – 1968. – Vol. 76. – 327 p.
15. The final report of the council for excellence in management and leadership (CEML). Response by the Chartered Management Institute. – 2002. – 8 p.
16. Tomlinson J. The Conservatives and Industrial Efficiency, 1951-1964 / J. Tomlinson, N. Tiratsoo. – London : Routledge, 1998. – 203 p.